

ANTI-PESTPROTOCOL

de Griffel

Katholieke basisschool

ANTI-PESTPROTOCOL

BASISSCHOOL DE GRIFFEL

© december 2018

Herzien: november 2021 en januari 2023

INHOUD

Inleiding	4
Missie van de school	4
Visie van de school	4
Visie op pestgedrag	5
Theorie omtrent pestgedrag	5
Plagen of pesten?	5
Betrokkenen bij pestgedrag	6
Preventie van pestgedrag op de Griffel	7
Aanpak van pestgedrag op de Griffel	8
Rol van de anti-pestcoördinator	8
Overige betrokkenen	10
Interne contactpersoon	10
Externe vertrouwenspersoon	10
Preventie en aanpak van cyberpesten	10
Adviezen aan ouders	11
Literatuur	12

INLEIDING

Op basisschool de Griffel willen we kinderen een veilige en inspirerende leer- en leefomgeving bieden, waarbinnen ze optimaal kunnen groeien en bloeien. Pestgedrag kan het gevoel van veiligheid bij een kind ernstig belemmeren en kan langdurige gevolgen hebben voor de verdere ontwikkeling en voor alle betrokkenen (Swearer, Espelage, Vaillancourt & Hymel, 2010). Daarom is pesten een probleem dat wij op onze school onder ogen zien en serieus aanpakken.

In dit anti-pestprotocol wordt het verschil tussen plagen en pesten beschreven en wordt beschreven wat we op de Griffel doen om pestgedrag te voorkomen, te signaleren en aan te pakken. Via dit protocol willen we alle betrokkenen wijzen op de ernst van pesten. Daarnaast willen we handreikingen geven om samen te werken aan een veilige school en een stappenplan bieden in het aanpakken van systematisch pestgedrag.

MISSIE VAN DE SCHOOL

De missie van De Griffel is: *Samen leren, samen leven!* Deze missie geeft weer waar wij als school voor staan en wat wij willen bereiken. Het vormt de basis, het DNA en verleent de uiteindelijke identiteit aan onze school.

VISIE VAN DE SCHOOL

De Griffel biedt leerlingen goed en modern onderwijs, met specifieke aandacht voor hun persoonlijke mogelijkheden en achtergrond, in een inspirerende en veilige leer- en leefomgeving, waarbinnen het kind optimaal kan groeien en bloeien. Aan de hand van de volgende kernwaarden geven wij onze missie vorm en inhoud: kwaliteit, ontwikkeling en betrokkenheid.

KWALITEIT

De Griffel is een school die streeft naar veelzijdig en kwalitatief hoogstaand onderwijs. Onderwijs dat past bij het individuele kind, gebruikt maakt van goede lesmethodes en onderwijs dat gegeven wordt door deskundige leerkrachten. *Samen leren!*

ONTWIKKELING

We hebben oog voor de individuele behoeften van de leerlingen. Ieder kind is uniek en ontwikkelt zich in een eigen tempo. Op onze school zijn veiligheid en respect belangrijke waarden. We volgen ieder facet van de intellectuele en de sociaal- emotionele ontwikkeling van alle leerlingen in een leerlingvolgsysteem. Daarop wordt de onderwijsinstructie, de begeleiding en het niveau afgestemd. We richten ons op het kind dat extra begeleiding nodig heeft, maar ook op het kind dat meer uitdaging nodig heeft. *Samen leren is samen leven!*

BETROKKENHEID

Samen leren en samen leven doe je niet alleen. We werken samen met interne en externe specialisten, deskundigen binnen Het Sticht en met de ouders van de leerlingen. Samen zijn we verantwoordelijk voor de leerlingen; met vertrouwen, duidelijkheid, eerlijkheid en respect naar elkaar toe. Daar begint het mee. *Samen leren en samen leven is samen werken!*

VISIE OP PESTGEDRAG

Onze missie, *Samen leren, samen leven!*, maakt direct duidelijk dat het pedagogische klimaat hoge prioriteit heeft op de Griffel. We willen kinderen op onze school zich niet alleen optimaal laten ontwikkelen in de cognitieve vakken, maar wij willen ook een bijdrage leveren aan de sociale en maatschappelijke vorming van leerlingen. De Griffel wil een Vreedzame School zijn. Dit wil zeggen dat we een gemeenschap willen zijn waarin we leerlingen actief aanspreken op hun verantwoordelijkheid voor elkaar, hun omgeving, voor de schoolgemeenschap en de samenleving. We besteden aandacht aan de sociaal-emotionele vorming en aan burgerschapscompetenties die wenselijk zijn in een democratische samenleving, zoals: je verplaatsen in een ander, op een democratische manier met elkaar beslissingen nemen, openstaan voor verschillen tussen mensen, constructief conflicten oplossen, omgangsvaardigheden en verantwoordelijkheid nemen voor de gemeenschap.

Onze school dient een school te zijn waar álle kinderen zichzelf kunnen zijn en zich veilig en prettig voelen. Alleen dan kunnen ze leren. Pestgedrag wordt dan ook als een serieus probleem gezien en de school probeert pestproblemen te allen tijde te voorkomen. Los van het feit of pesten wel of niet aan de orde is, wordt het onderwerp pesten regelmatig met de leerlingen bespreekbaar gemaakt met gebruikmaking van de methode De Vreedzame School.

THEORIE OMTRENT PESTGEDRAG

PLAGEN OF PESTEN?

Vanuit literatuur wordt duidelijk onderscheid gemaakt tussen plagen en pesten (Olweus, 2010; Solberg, Olweus, & Endresen, 2007; Ttofi & Farrington, 2011; Solberg et al., 2007). De verschillen tussen plagen en pesten zijn weergegeven in Tabel 1.

Tabel 1

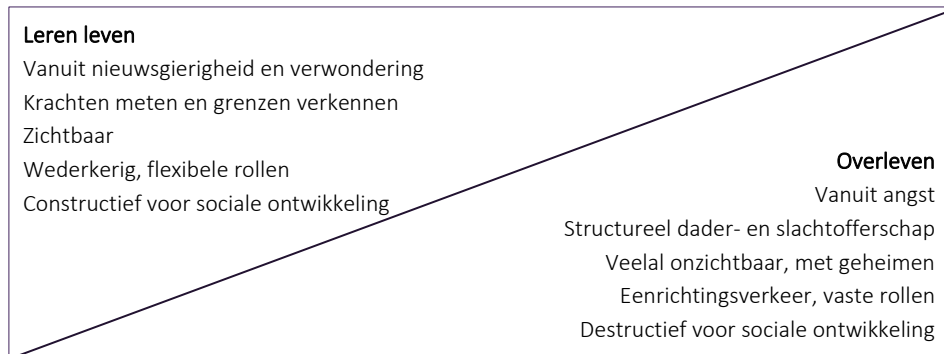
Verschillen tussen plagen en pesten

<i>Plagen</i>	<i>Pesten</i>
Er is sprake van gelijkwaardigheid	Er is sprake van een fysiek of psychisch machtsverschil
Wisselend 'slachtofferschap'	Steeds hetzelfde slachtoffer
Humoristisch	Kwetsend
Af en toe	Systematisch
Vroegere relaties worden vlug hersteld	Het is niet gemakkelijk om tot betere relaties te komen
Leerling blijft opgenomen in de groep	Isolement en eenzaamheid bij het gekwetste kind
De groep lijdt er niet echt onder	De groep lijdt onder een dreigend en onveilig klimaat dat gekenmerkt wordt door angst en wantrouwen

Plagen speelt zich soms af op de grens van het aanvaardbare en kan gemakkelijk overgaan in ruzie of pesten. Als plagen serieus wordt (en dreigt over te gaan in pesten), dient de geplaagde leerling ondersteund te worden om het plagen te laten stoppen en dient de plager te worden aangesproken op zijn of haar gedrag.

Hoewel de scheiding tussen plagen en pesten hierboven strikt is weergegeven, is het in de dagelijkse praktijk niet altijd helder of er sprake is van pesten (Carrera, DePalma & Lameiras, 2011; Ruigrok, 2010). Figuur 1 laat een continuüm zien van 'leren leven' naar 'overleven' (Broersen, Ossenblok, & Montesano

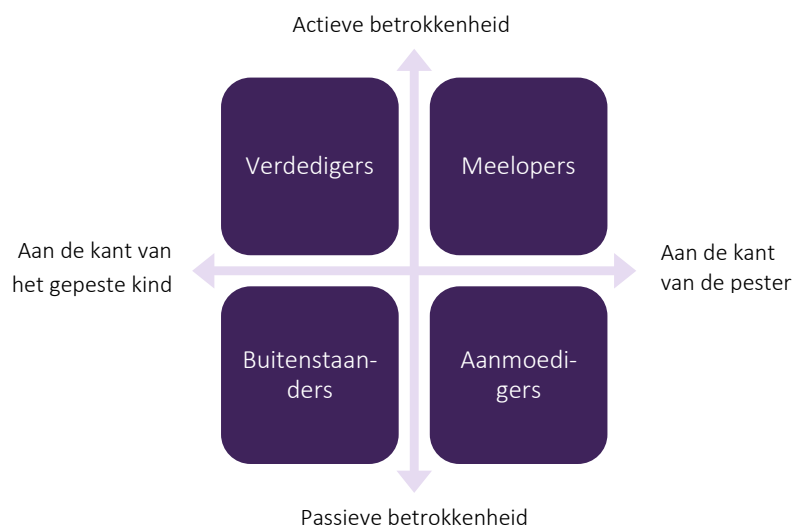
Montessori, 2015). Verschillende betrokkenen kunnen zich bij eenzelfde situatie tegelijkertijd mogelijk op een andere plaats in het continuüm bevinden. Bovendien kan een situatie voor één persoon heen en weer schuiven op dit continuüm. Ook blijkt dat een persoon bij het 'leren leven' ook een zekere mate van 'overleven' ervaart. Kortom: bij het bespreken van pestgedrag en conflicten is belangrijk om te achterhalen hoe de situatie door de verschillende betrokkenen wordt ervaren om inzicht te krijgen in het probleem en de mogelijke oplossingsrichtingen.

Figuur 1. Pesten op een continuüm tussen leren leven en overleven (Broersen et al., 2015).

BETROKKENEN BIJ PESTGEDRAG

Naast de pester en het gepeste kind zijn er vaak meer kinderen betrokken bij het pestgedrag. Volgens Salmivalli (2010) zijn deze betrokkenen te onderscheiden in vier rollen, die al dan niet actief participeren in het pesten en aan de kant van de pester of van het gepeste kind staan. Deze rollen zijn schematisch weergegeven in Figuur 2. Waar meelopers actief het pestgedrag van de pester stimuleren, doen aanmoedigers dit op een meer passieve manier. Verdedigers ondersteunen het gepeste kind op een actieve manier. Buitenstaanders zijn het minst betrokken bij het pestgedrag en staan aan de kant van het gepeste kind.

Figuur 2. Rollen van betrokkenen bij pestgedrag

De bovenstaande vier rollen laten zien dat meer kinderen dan alleen de pester en het gepeste kind betrokken zijn bij het pestgedrag en daarom ook betrokken dienen te worden bij de preventie en de aanpak van pestgedrag. Het belang van de preventie en aanpak van pestgedrag op grotere schaal dan alleen de pester en het gepeste kind wordt nog meer duidelijk wanneer de percentages van de

verschillende rollen bij pestgedrag in ogenschouw worden genomen. Globaal genomen is namelijk ongeveer tien procent van de leerlingen te categoriseren als gepest kind en tien procent als pester (Goossens, Vermande, & Van der Meulen., 2012). Ongeveer 20 tot 25 procent is meeloper of aanmoediger en 15 tot 20 procent is verdediger. Dat betekent dat slechts 35 tot 45 procent van de leerlingen niet betrokken is bij het pesten en dus buitenstaander is. Om deze reden is preventie en de aanpak van pestgedrag op groepsniveau van belang, met grote aandacht voor groepsvorming en het vormen van een gemeenschap, als klas en als school.

PREVENTIE VAN PESTGEDRAG OP DE GRIFFEL

Op de Griffel hanteren we verschillende middelen om een veilig en positief leerklimaat te stimuleren en pestgedrag te voorkomen, op verschillende niveaus.

OP LEERLINGNIVEAU

- Leerkrachten geven elkaar een goede overdracht naar de volgende groep;
- Leerkrachten voeren startgesprekken met ouder en kind (gesprekkencyclus);
- Leerkrachten zijn op de hoogte van het leerlingdossier (ParnasSys) en houden dit zorgvuldig bij
- Leerkrachten voeren persoonlijke gesprekjes met kinderen;
- Leerkrachten kennen de signalen van pestgedrag en zijn hierop alert;
- Leerkrachten bespreken de sociaal-emotionele ontwikkeling van individuele leerlingen tijdens de groepsbesprekingen met de Intern Begeleider;
- Leerkrachten gaan adequaat om met conflicten en ruzies volgens de methodiek van De Vreedzame School;
- Leerkrachten spreken Vreedzame Taal in het contact met de leerlingen;
- Leerkrachten vragen indien nodig advies aan de coördinator sociale veiligheid en/of directie via het daarvoor bestemde formulier en ondernemen waar nodig van vervolgacties;
- De sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen wordt gevolgd middels *Kijk!* bij de kleutergroepen en middels de leerlingstevredenheidspeiling en de veiligheidsthermometer vanuit de Vreedzame School bij de groepen 3 t/m 8.

OP GROEPSNIVEAU

- Leerkrachten geven wekelijks lessen volgens de methodiek van De Vreedzame School, met aandacht voor onder andere sociale omgang, conflictbeheersing, verantwoordelijkheid nemen en actief democratisch burgerschap;
- Leerkrachten stellen aan het begin van het schooljaar groepsregels en -afspraken op conform de normen en waarden van de school en laten deze in afwisselende volgorde wekelijks terugkomen;
- Leerkrachten zetten een positieve benadering in: ze geven zelf het goede voorbeeld, belonen positief gedrag en negeren zo veel mogelijk negatief gedrag;
- In de groepen worden meerdere keren per jaar conflicten uitgespeeld en behandeld, waarbij de nadruk ligt op het zelf oplossen van conflicten om uitbreiding van conflicten te voorkomen;
- Leerkrachten bespreken de leefregels van De Vreedzame School regelmatig in de klas;
- Leerkrachten passen meerdere keren per week coöperatief leren toe in de groep;
- Leerkrachten bespreken vanaf groep 6 de omgangsregels op het internet;

- Leerkrachten bespreken het sociaal-emotionele klimaat op groepsniveau met de Intern Begeleider tijdens groeps- en leerlingbesprekingen.

SCHOOLNIVEAU

- Op de Griffel zijn twee coördinatoren aangesteld voor het implementeren en borgen van De Vreedzame School en de sociale veiligheid;
- Sociale veiligheid (op school en internet) wordt door de anti-pestcoördinator met regelmaat op bouw- en/of teamvergaderingen op de agenda gezet met als doel aanpassing, verbetering en borging van regels en afspraken;
- Sociale veiligheid wordt structureel in kaart gebracht middels tevredenheidsonderzoeken onder leerlingen, ouders en personeel;
- Op verschillende plaatsen in de school zijn de regels, normen en waarden van De Vreedzame School zichtbaar;
- Sociale veiligheid wordt structureel besproken met ouders tijdens de koffieochtenden en de Ouderpanel bijeenkomsten.

EXTERNE PARTNERS: ZORG ADVIES TEAM (ZAT)

Op de Griffel wordt nauw samengewerkt met externe partners als het gaat om sociale veiligheid. Het Zorg Advies Team heeft als doel het vormgeven van passend onderwijs te verbeteren, maar kan ook worden ingezet voor advies omtrent (preventie van) pestgedrag en sociale veiligheid.

De verschillende betrokkenen bij het ZAT zijn:

- Basisschool de Griffel (directie en interne begeleiders);
- Samenwerkingsverband ZOUT (schoolondersteuner): gedrag, de cognitieve ontwikkeling of de leerprestaties;
- Centrum Jeugd en Gezin (CJG) gemeente Zeist (schoolcontactpersoon): gedrag en/of thuissituatie;
- GGD Regio Utrecht: gezondheid;
- Leerplicht gemeente Zeist: naleving leerplicht en aanpak schoolverzuim;
- evt. wijkagent en buurtwerker: veiligheid.

AANPAK VAN PESTGEDRAG OP DE GRIFFEL

Indien systematisch pestgedrag wordt gesignaleerd, wordt de procedure in werking gesteld zoals weergegeven in Tabel 2 op de volgende bladzijde. Hierbij worden niet alleen de pester en zijn ouders betrokken, maar worden alle betrokkenen ingelicht en gestimuleerd om op een voor hen passende wijze een bijdrage te leveren aan de aanpak van het pestgedrag.

ROL VAN DE ANTI-PESTCOÖRDINATOR

In de aanpak van pestgedrag speelt de anti-pestcoördinator een belangrijke rol. De betreffende leerkracht is verantwoordelijk voor het opvangen van de (ouders van de) gepeste leerling. Samen brengen ze de situatie in kaart en de mogelijke acties gericht op het oplossen van de pestsituatie. Daarbij verwijst en begeleidt de anti-pestcoördinator eventueel naar andere medewerkers binnen of buiten de school. Daarnaast kan de anti-pestcoördinator de leerkracht van de groep waar pestgedrag voorkomt ondersteunen in een klassikaal gesprek en bij het opstellen en evalueren van een plan voor de aanpak van het pestgedrag.

Tabel 2

Aanpak van de Griffel bij systematisch pestgedrag

Betrokkenen:	Acties door de leerkracht:
Anti-pestcoördinator	➤ leerkracht maakt melding van het pestgedrag bij de anti-pestcoördinator; ➤ leerkracht vraagt anti-pestcoördinator waar nodig om hulp bij gesprekken met ouders en andere betrokkenen en/of klassengesprekken; ➤ anti-pestcoördinator ondersteunt de leerkracht eventueel bij het opstellen, uitvoeren en evalueren van een plan van aanpak tegen het pestgedrag.
De pester	➤ gesprek voeren met leerling en hiervan een verslag maken in ParnasSys; ➤ duidelijke sanctie stellen als het pestgedrag toch weer voorkomt; ➤ vervolggelassen voeren met de leerling en een verslag maken in ParnasSys; ➤ eventueel een sociale vaardigheidstraining of cursus in het omgaan met agressie.
Ouders van de pester	Gesprek voeren met de pester en zijn/haar ouders over het pestgedrag, eventueel samen met IB/directie. Let hierbij op de volgende punten: ➤ bespreken van de ernst van het pestgedrag; ➤ afspraken maken over gewenst en ongewenst gedrag; ➤ consequenties benoemen van de school bij overtreding van de afspraken (bijv. excuusbrief aan slachtoffer schrijven, boek lezen over pesten, tijdelijke schorsing) ➤ afspraak maken voor vervolggelassen met ouders; ➤ gesprek en afspraken vastleggen in een verslag; ➤ ondertekening van het verslag door ouders; ➤ ouders een kopie meegeven van het verslag; ➤ verslag opslaan in ParnasSys. Als bovenstaande niet tot verbetering heeft geleid, roept de directie de ouders van de pester op school voor een gesprek. Eventueel wordt besloten tot tijdelijke schorsing of het isoleren van de pester. Dit gesprek wordt vastgelegd in ParnasSys.
Het gepeste kind	➤ gesprek voeren met leerling en adviezen geven; ➤ schriftelijke verwerkingsmogelijkheid voor de leerling (bijv. verwerkingsschriftje) ➤ eventueel een sociale vaardigheidstraining.
Ouders van het gepeste kind	➤ duidelijk maken dat de school serieus omgaat met de aanpak van pestgedrag; ➤ inlichten over de gemaakte afspraken met de pester en zijn/haar ouders; ➤ overleg over de aanpak en begeleiding van het kind en verslag maken in ParnasSys.
Meelopers/Verdedigers/Aanmoedigers/Buitenstaanders	Mobiliseren van de middengroep door gesprek met de kinderen over hun rol in de groep (zie Vreedzame School) en dit gesprek regelmatig herhalen.
Ouders van de meelopers/verdedigers/aanmoedigers/buitenstaanders	➤ ouders weten dat ze zich bij de leerkracht moeten melden als ze merken dat er een kind wordt gepest (ook als dit niet hun eigen kind betreft); ➤ ouders maken hun kind duidelijk dat ze het moeten doorgeven als er een kind wordt gepest en dat dit geen klikken is.
Directie/IB	➤ Op de hoogte stellen van het systematische pestgedrag; ➤ Evt. groot overleg met leerkracht, anti-pestcoördinator, IB en directie; ➤ Evt. kan de directie/IB de casus inbrengen in het ZAT-overleg.
Leerkracht	➤ achtergrondinformatie zoeken over het verschijnsel, signalen, oorzaken, gevolgen en concrete aanpakmogelijkheden; ➤ zorgen voor precieze documentatie in ParnasSys; ➤ gesprek voeren met IB/directie/anti-pestcoördinator/DVS-coördinatoren voor advies voor de aanpak van het pestprobleem; ➤ eventueel externe hulp/advies inschakelen.
Team	➤ team per mail informeren over pestgedrag; ➤ problemen van de leerling/groep bespreken tijdens bouw-/teamvergaderingen.

OVERIGE BETROKKENEN

INTERNE CONTACTPERSOON

Op de Griffel is Linda van Ekris de interne contactpersoon. Zij kan worden benaderd door leerlingen, teamleden en ouders wanneer het gesprek met de eigen leerkracht niet tot gewenst resultaat leidt. De interne contactpersoon zal dan met de betreffende persoon in gesprek gaan en deze waar nodig doorverwijzen naar degene die hierbij verdere ondersteuning of hulp kan bieden.

Contactgegevens van de interne contactpersoon: l.vanekris@bsdegriffel.nl.

EXTERNE VERTROUWENSPERSOON

Wanneer de interne contactpersoon en de directeur de klacht niet voldoende kunnen afhandelen, of als de klacht daar aanleiding toe geeft, zal zij de betrokkenen doorverwijzen naar de bij Het Sticht benoemde vertrouwenspersonen. Dit zijn functionarissen die door het bestuur zijn aangesteld en die niet in dienst zijn van het bestuur noch deel uit maken van de ouders of van het bestuur. Deze kunnen de klacht nader beoordelen en eventueel verwijzen naar de klachtencommissie. Dit is een regionale commissie waarbij meerdere schoolbesturen zijn aangesloten. Vanzelfsprekend blijft bij dit alles ook de rol van de groepsleerkracht van grote betekenis. Hij/zij is degene waarbij ouders allereerst terecht kunnen om zaken over hun kind te bespreken. Contactgegevens van de vertrouwenspersonen:

Blijke Janssen
blijkejanssen@gmail.com
06-45144301

Anton Stegeman
antonstegeman@live.nl
06-15022647

PREVENTIE EN AANPAK VAN CYBERPESTEN

Cyberpesten is een specifieke vorm van pesten. Het vindt niet fysiek plaats, maar via de sociale media door bijvoorbeeld (anonieme) berichten te versturen via de app, te schelden, te roddelen, te bedreigen, foto's van mobiele telefoons en webcam op internet te plaatsen, wachtwoorden en credits te stelen en te misbruiken, haatprofielen aan te maken of virussen te versturen.

Omdat cyberpesten meestal anoniem is en ongevraagd 24 uur per dag het huis binnenkomt, heeft cyberpesten grote gevolgen voor leerlingen. Daarom neemt de Griffel een aantal aanvullende maatregelen ter preventie en de aanpak van cyberpesten.

Preventie van cyberpesten wordt als volgt gedaan:

- leerlingen worden vanaf de middenbouw jaarlijks door de leerkracht en/of een gastdocent bewust gemaakt van de gevaren van internet, de effecten van cyberpesten en de strafbare feiten met behulp van gerichte voorlichting en ondersteunende programma's;
- de leerkracht maakt afspraken met de leerlingen over internetgedrag;
- de leerkracht maakt leerlingen duidelijk wat de sancties zijn op cyberpesten (o.a. uitsluiten van internetgebruik op school, of tijdelijke schorsing als uiterste maatregel);

Aanpak van cyberpesten wordt als volgt gedaan:

- de leerkracht of anti-pestcoördinator gaat in gesprek met het gepeste kind;

- de leerkracht of anti-pestcoördinator neemt direct contact op met de ouders van zowel het slachtoffer als de dader (indien bekend);
- de leerkracht of anti-pestcoördinator meldt het incident direct bij het team en de directie/IB;
- de anti-pestcoördinator neemt contact op met de provider en verzoekt de foto te verwijderen;
- de leerkracht of anti-pestcoördinator adviseert de ouders van het gepeste kind om aangifte te doen bij de politie;
- de leerkracht of anti-pestcoördinator probeert de dader(s) te achterhalen en voert maatregelen richting dader(s) uit, wanneer het leerlingen van de school betreft.

ADVIEZEN AAN OUDERS

Ouders van gepeste kinderen:

- houd de communicatie met uw kind open, blijf in gesprek met uw kind;
- als pesten niet op school gebeurt, maar op straat, probeert u contact op te nemen met de ouders van de pester(s) om het probleem bespreekbaar te maken;
- pesten op school kunt u het beste direct met de leerkracht en/of onze anti-pestcoördinator bespreken;
- vergroot het zelfrespect door positieve stimulering en complimenten;
- stimuleer uw kind tot het beoefenen van een sport;
- steun uw kind in het idee dat er een einde aan het pesten komt.

Ouders van pesters:

- neem het probleem van uw kind serieus;
- raak niet in paniek: elk kind loopt de kans om pester te worden;
- probeer achter de mogelijke oorzaak te komen;
- maak uw kind gevoelig voor wat het anderen aandoet;
- besteed extra aandacht aan uw kind;
- stimuleer uw kind tot het beoefenen van een sport;
- corrigeer ongewenst gedrag en benoem het goede gedrag van uw kind;
- maak uw kind duidelijk dat u achter de beslissing van school staat.

Ouders van meelopers/verdedigers/aanmoedigers/buitenstaanders:

- neem de ouders van het gepeste kind serieus;
- stimuleer uw kind om op een goede manier met andere kinderen om te gaan;
- corrigeer uw kind bij ongewenst gedrag en benoem goed gedrag;
- geef zelf het goede voorbeeld;
- leer uw kind om voor zichzelf of anderen op te komen;
- wanneer er op school iets is gebeurd en het is opgelost, kom er dan thuis niet op terug. Opgelost is opgelost!;
- denk er eens over na wat u zoal bespreekt aan tafel, bedenkt u zich dan dat kinderen heel veel horen en opslaan.

LITERATUUR

- Broersen, A., Ossenblok, A., & Montesano Montessori, N. (2015). Pesten en sociale veiligheid op scholen: Definities en keuzes op micro-, meso- en macroniveau. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 54, 108-119.
- Carrera, M. V., DePalma, R., & Lameiras, M. (2011). Toward a more comprehensive understanding of bullying in school settings. *Educational Psychology Review*, 23(4), 79-99. doi: 10.1007/s10648-011-9171-x
- Goossens, F., Vermande, M., & Van der Meulen, M. (2012). Pesten: Definitie, sekseverschillen, prevalentie, verloop en consequenties. In F. Goossens, M. Vermande, & M. van der Meulen (Red.), *Pesten op school: Achtergronden en interventies*. Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Olweus, D. (2010). Understanding and researching bullying. Some critical issues. In S. R. Jimerson, S. M. Swearer, & D. L. Espelage (Red.), *Handbook of bullying in schools. An international perspective* (pp. 9-33). New York: Routledge.
- Ruigrok, J. (2010). *Handboek Alles over pesten*. Esch: Quirijn.
- Salmivalli (2010). Bullying and the peer group: a review. *Agression and Violent Behavior*, 15, 112-120.
- Solberg, M. E., Olweus, D., & Endresen, I. M. (2007). Bullies and victims at school: Are they the same pupils? *British Journal of Educational Psychology*, 77, 441-464.
- Swearer, S. M., Espelage, D. L., Vaillancourt, T., & Hymel, S. (2010). What can be done about school bullying? Linking research to educational practice. *Educational Researcher*, 39(1), 38-47. doi: 10.3102/0013189X09357622
- Ttofi, M. M., & Farrington, D. P. (2011). Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: A systematic and meta-analytic review. *Journal of Experimental Criminology*, 7, 27-56. doi: 10.1007/s11292-010-9109-1